

III. A korai magyarok a történelmi tudományok megvilágításában

NYELVÉSZET ÉS ŐSTÖRTÉNET

LINGUISTICS AND PREHISTORY

Klima László

Dr. habil., Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Régészettudományi Intézet
Magyar Őstörténelmi és Honfoglalás Kori Régészeti Tanszék, Budapest
klima.laszlo@btk.ppke.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A történelmi nyelvészet mint kutatási módszer kialakulása és a finnugor nyelvrokonság megállapítása után a következő lépés a finnugor őshaza helyének kutatása volt: annak a területnek a meghatározása, ahol a finnugor alapnyelvet beszélték. A finnugrisztika vagy másként uralisztika a ma beszélt finnugor és szamojéd nyelvek előtti nyelvi állapotokat rekonstruálja és kutatja, az önállósult uráli nyelvek tanulmányozását pedig az adott nyelv történetének kutatói végzik. A magyar nyelvtörténet korai szakaszának (nyelvemlék nélküli vagy ősmagyar kor) kutatásában nagy jelentősége van a nyelvek közti kölcsönhatások tanulmányozásának. E korszak tanulmányozásában a magyar nyelvtörténet, valamint a török és a szláv nyelvek kutatóinak együttműködése hozott jelentős eredményeket. A szociolingvisztika a mindennapi nyelvhasználat, a nyelvi érintkezés formáinak tanulmányozásával segítheti a nyelvtörténelmi kutatásokat.

ABSTRACT

Following the establishment of historical linguistics as a research method and the determination of the Finno-Ugric origin of the Hungarian language, the next step was to locate the ancestral homeland of the Finno-Ugric peoples, i.e. the region where Proto-Finno-Ugric was spoken. Finno-Ugric or Uralic studies focus on the reconstruction and research of language states prior to the currently spoken Finno-Ugric and Samoyedic languages. The history of the independent Uralic languages is researched by the historical linguists of each language. The study of the interactions between different languages plays a crucial role in the exploration of the early stages of Hungarian language history (i.e. the period lacking surviving texts, the Proto-Hungarian era). Outstanding results have been achieved through the cooperation of language historians studying Hungarian, Turkic and Slavic languages. Sociolinguistics has much to contribute to the work of language historians, as it focuses on the vernacular and the various forms of language contacts.

Kulcsszavak: finnugrisztika, magyar nyelvtörténet, turkológia, szlavisztika, őstörténet, szociolingvisztika

Keywords: Finno-Ugristics, Hungarian language history, Turkic studies, Slavic studies, prehistory, sociolinguistics

Az ősök iránti érdeklődés az emberi gondolkodás minden korszakában, Földünk minden tájékán összefüggött a beszélt és megértett nyelv eredetének fűrkésésével. A keresztény kultúrkörben a Biblia adott eligazítást az emberiség őstörténetéről. A bábéli torony építése miatt az emberekre rótt isteni büntetés pedig a nyelvek összezavarodására, a különböző nyelvek kialakulására szolgált magyarázattal. A középkori Európa különböző nyelveken író és beszélő tudósai anyanyelvüket igyekeztek az Ószövetség szent nyelvéből, a héberből származtatni. Így volt ez Magyarországon is a 19. század közepéig. Ebből az irányzathoz fejlődött ki az a hazai, naiv elképzelés, hogy az emberiség ősnelve a magyar volt. A modern kritikai gondolkodás kialakulása után ezek a nézetek a tudomány alatti szférába szorultak vissza.

A magyar őstörténet kezdetben a következő alapvetésekből indult ki: a magyarok Noé egyik fiától származnak, a magyar nyelv héber eredetű, a hunok és a magyarok rokonságban állnak. Mindez még általánosan elfogadott volt, amikor megjelentek az első híradások a magyar és a finn nyelv egyes szavai közötti hasonlóságról. Meg kell jegyezni, hogy a finnugor nyelveket összekapcsoló első írások még semmivel sem voltak tudományosabbak, mint az európai nyelveket a héber nyelvvel rokonító írásművek. Jelentőségük abban állt, hogy egy új kutatási irányt jelöltek ki.

A 19. század első felében kidolgozták a szabályos hangmegfelelésekre alapozott etimológiai és grammatikai kutatások módszertanát, és ezzel megszületett egy új tudományág, a történeti nyelvészet. A történeti nyelvészet a nyelveket mint új forráscsoportot kapcsolta be a történelem kutatásába. A nyelvészeknek volt mondanivalójuk az őstörténetről is. Ezt a lehetőséget már Sajnovics János *Demonstratio Idioma ungarorum et lapponum idem esse* (Koppenhága, 1770) című műve is magában rejtette: a szerző véleménye szerint a lappok és a magyarok egy hajdani nagy múltú nép leszármazottai. Ebből az elképzelésből logikusan következik, hogy ez az ősnép élt valahol, és akkor ez a „valahol” volt ezen népek közös őshazája. A magyar nyelvnek a finnugor alapnyelvre visszavezethető szavai halászó-vadászó-gyűjtőgező erdei életmódra utalnak. Az alapszókincsből a földrajzi környezet is rekonstruálható. Az uráli nyelvcsaládot együtt alkotó finnugor és szamojéd nyelvű népek napjainkban a magyarok kivételével az eurázsiai erdő- és tundraövezet lakói. Ennek megfelelően az uráli alapnyelvű népesség lakóhelyét is ezen a területen keresték és keresik a kutatók mind a mai napig. A magyar ősnépességről pedig azt feltételezik, hogy valamikor erről a területről vándorolt mai lakóhelyére.

A 19. században a nyelvészet mellett a régészet is új tudományként jelentkezett a magyar őstörténet kutatásában. A régészek a honfoglalás kori leletanyag keleti párhuzamait keresve megállapították, hogy hont foglaló elődeink nem az erdei, hanem a füves övezetre jellemző tárgyi kultúrával rendelkeztek. Adott volt tehát a két végpont, ahonnan el lehetett indulni egymás felé: a nyelvi adatokból egy erdőövezeti népesség, míg a régészeti adatokból egy sztyeppe-i nomád vagy félno-

mád népeesség képe rajzolódott ki. A folyamat rekonstruálásában alapvető feladat a kronológiai keretek meghatározása.

A történeti nyelvészet a nyelvi jelenségek megfigyelésével relatív kronológiát tud felállítani: képes megállapítani az egyes nyelvi változások egymáshoz viszonyított időrendjét. A glottokronológiai módszer a nyelvek szókincsében bekövetkező változásokat, egyes szavak eltűnésének és új szavak keletkezésének ütemét vizsgálva jut kronológiai adatokhoz. A történeti nyelvészet az alapszókinccs növényeket és állatokat jelölő szavaira építve határozza meg az egymást követő uráli, finnugor és ugor nyelvi egység helyszínét. Ebben segíti a 20. század második fele óta a pollenekkel foglalkozó tudomány, a palinológia. A különböző korú talajrétegekből származó pollenek (virágpороk) tájékoztatnak az adott terület (vagy más, közelebbi-távolabbi területek) növénytakarójának változásáról. Ez lehetővé teszi a vizsgált nyelv (a mi esetünkben például az uráli alapnyelv) növényeket jelölő szavainak földrajzi területhez kapcsolását és kronológiai behatárolását.

A finnugor történeti nyelvészet illetékessége a magyar nyelv kialakulásának idejéig tart, és a magyar nyelv előtörténetéről tud adatokkal szolgálni. Az általa vizsgált korszakot ezért is nevezték a nyelvészek előmagyar kornak. Az 1967-ben megjelent egyetemi tankönyv az előmagyar kort Kr. e. 4000 – Kr. e. 500 közé datálta (Bárcki et al., 1967). Tekintettel arra, hogy ebben a korszakban még nem létezett az önálló magyar nyelv, ezért napjainkban nem is használják az „előmagyar kor” terminust, és a magyar nyelv történetében az első fázisnak az ősmagyar kort tekintik.

A magyar őstörténet kutatásának szempontjából alapvető fontosságú lenne, ha sikerülne meghatározni a magyar nyelv kialakulásának idejét. Bárcki Géza 1950-ben úgy vélekedett, hogy az írásbeliség előtti nyelvi korszakok határai csak nyelvi adatokból nem határozhatók meg, azokat történeti eseményekhez kell kötni (Bárcki, 1950). Róna-Tas András 2011-ben egy olyan táblázatot közölt a *História* című folyóiratban, amely Kr. e. 2000-től számolt az önálló magyar nyelv létezésével (Róna-Tas, 2011). Kiss Jenő és Pusztai Ferenc, a legújabb összefoglalás szerzői ezt a dátumot csak egy kb. fél évezredes folyamat kezdeteként értelmezik, és úgy vélik, hogy az ősmagyar kor Kr. e. 1500-tól számítható. Ugyanakkor leszögezik, hogy ezek a datálási kísérletek csak mint munkahipotézisek fogadhatók el (Kiss–Pusztai, 2018).

Őstörténészek körében köztudott, hogy az ugor nyelvekben – a magyarban, a manysiban és a hantiban – közös eredetű a lótenyésztésre vonatkozó néhány szó. Ez az adatsorozat még mindig a legmegbízhatóbb nyom a magyarság kialakulásának helyszíne és ideje utáni kutatásban. Az obi-ugor népek mai és feltételezett egykori lakóhelye közelében a bronzkori szintastai/andronovói kultúra (Kr. e. 2100 – Kr. e. 800) népeessége tartott elsőként lovat. Magas szintű kultúrájukat jelzi, hogy ők találták fel a harci szekeret is.

A fentiekből látható, hogy a magyar őstörténet kezdeteinek kutatásában a finnugor történeti nyelvészet alapvető tudományág, ugyanakkor vannak korlátai. Az őstörténet kutatásában több tudomány működik együtt. Az MTA Bölcsészettu-

dományi Kutatóközpont által 2012-ben alapított és azóta is működő Magyar Őstörténeti Témacsoport igyekszik összefogni és koordinálni az őstörténeti kutatásokat. Az ősmagyar nyelvi korszakról, e korszak belső és külső eredetű nyelvi változásairól a magyar, a török és a szláv nyelvek történetének kutatói szolgálhatnak adatokkal a társtudományok művelői számára.

A nyelvi kontaktusok legkorábban felismert, és már a 19. század második felében kutatni kezdett eleme a magyar–török nyelvi érintkezés. E kutatási irány legújabb eredménye a Róna-Tas András és Berta Árpád által írt kétkötetes nagy mű, amely több mint négyszáz török eredetű magyar szó etimológiai hálóját mutatja be (Róna-Tas–Berta, 2011). Ez jóval több, mint a Ligeti Lajos 1986-os összefoglalásában felsorolt 280 régi török jövevényszó (Ligeti, 1986). Az újonnan bevezetett török etimológiák egy részét Honti László nem tartja elfogadhatónak, ezzel kapcsolatos érvei *A magyar és a nyugati ótörök szókészleteti kapcsolatai* című könyvében olvashatók (Honti, 2017).

Róna-Tas András és Berta Árpád művében együtt olvashatjuk a magyar őstörténettel kapcsolatos új turkológiai eredményeket. Különösen elgondolkodtatók azok a jövevényszavak, amelyek képzőt tartalmazó török szavakból indultak ki. Az ilyen típusú átvételek nem valami ritka érintkezés – kereskedelmi tevékenység, véletlen találkozás stb. – eredményei, amikor egyetlen idegennel próbáljuk megértetni magunkat a saját anyanyelvünkön kommunikálva. Ezeket az átvételeket ilyen mennyiségben csak a hétköznapi, kétnyelvű kommunikáció hozhatta magával. A beszélők az átadó török és az átvevő magyar nyelvet körülbelül ugyanazon a szinten beszéltek, és mondanivalójuk pontosabb kifejezése érdekében keverték a két nyelvet.

A magyar nyelv idegen szavai közül a legtöbb szláv eredetű. Elképzeltető, hogy egyes keleti szláv szavak még a honfoglalás előtt kerültek a magyar nyelvbe, de szláv szavaink elsöprő többsége Kárpát-medencei eredetű. Jevgenij Helimcsik szerint ezek nem a betelepülő magyarság peremvidékének különböző szláv nyelveket beszélő népességeitől származnak, hanem a Kárpát-medence síkvidéki belső területein akkor élő, majd a honfoglalók által asszimilált szláv őslakosságtól (Helimcsik, 2000).

A honfoglalás idején, Zoltán András véleménye szerint, a Dunántúlon egy déli–nyugati átmeneti szláv dialektust beszéltek, a Kárpát-medence középső és keleti zónájában pedig egy bolgáros jellegű déli szláv dialektust használtak a terület őslakói (Zoltán, 2014). Az előbbi csoportról jogosan feltételezzük, hogy a magyarok által felszámolt keleti frank örgrófság szláv–avar kultúrájú lakosságával azonosítható. A bolgáros jellegű déli szláv dialektust pedig a nyelvüket elvesztő avarok és az általuk behurcolt-betelepített balkáni szláv népesség beszélhette.

A nyelvi adatok arra utalnak, hogy a honfoglaló magyarság jelentős létszámú szláv csoportokat talált a Kárpát-medencében, amelyeket hatalmi pozíciója révén sikeresen asszimilált. Az egykori avar birodalom romjain élő szláv nyelvű népesség a magyarba átkerült szavak alapján erős kulturális hatást gyakorolt a honfoglaló

magyarságra. Az a kérdés, hogy ha ez a Kárpát-medencei szláv lakosságnak sikerült, akkor az avaroknak miért nem? Az avarok alattvalói, a szlávok megérték a honfoglalást, de az avarok nem? Avagy régi török jövevényszavaink egy része a Kárpát-medencében került a magyar nyelvbe? Napjaink nyelvészeti paradigmája nem számol ezzel a lehetőséggel. Lehet, hogy a társtudományok – a régészet és a genetika – eredményei miatt előbb-utóbb újra meg kell vizsgálni ezt a kérdést.

Az őstörténet-kutatásban a nyelvészet a hely- és személynevek kutatása révén is jelen van. A honfoglalás előtti időkből nem rendelkezünk magyar nyelvű írott forrásokkal. A később keletkezett latin és görög nyelvű források a honfoglalás előtti események elbeszélése során említnek a magyar nyelvi közegből származó hely- és személyneveket (például: *Levedi*, *Levédia*, *Álmos*, *Etelköz*). Az Árpád-kori oklevelekben említett helynevek információkat tartalmaznak a korabeli nyelvi állapotokról. Legkorábbi nyelvemlékünk, a *Tihanyi Alapítólevél* majdnem száz helynévi szórványát elemezve Hoffmann István arra a következtetésre jutott, hogy azok kettő kivételével magyar nyelvű közegből erednek (Hoffmann, 2010). Ebből arra következtethetünk, hogy a 11. század közepén a magyar királyságban a magyar nyelvű népesség gazdasági-politikai dominanciája érvényesült. Ez nincs ellentmondásban a fentebb tárgyalt erős szláv nyelvi hatással. Az ugyanis a helyben talált népesség eltérő kulturális gyökereit jelzi a gazdálkodás és a mindennapi élet bizonyos területein.

A helynevek kutatása terén külön témakört jelent a baskírföldi állítólagos magyar helynevek kérdése. Ez a téma alig-alig bukkan fel a magyar szakirodalomban, jellemzően csak orosz nyelvű tanulmányokban találkozhatunk vele. Vásáry István az 1980-as években publikált cikkében elemezte ezt a kérdéskört. Akkori véleménye szerint Baskíriában nincsenek a magyar nyelvből megfejthető helynevek (Vásáry, 1985).

A magyar őstörténet nyelvi folyamatairól, a magyar nyelv változásairól nagyon kevés adattal rendelkezünk. A magyar őstörténet nyelvi vetületének megértéséhez célszerű lehet az analógiás jelenségek vizsgálata. A magyar–török nyelvi kapcsolatok megértésében modellértékűek lehetnek Bereczki Gábor megállapításai a volgai nyelvi areán belüli kontaktusokról. A volgai areába négy finnugor (mordvin, mari, udmurt, komi) és három török (csuvas, tatár, baskír) nyelv tartozik. Az area különböző nyelveinek beszélői immár több évszázada élnek egymással szoros kapcsolatban.

A nyelvi érintkezés során az átvevő nyelv a grammatikai kategóriák alkalmazásával vesz át nyelvi elemeket a saját nyelvébe – abban az esetben, ha ugyanaz a grammatikai kategória mindkét nyelvben létezik. Ha az ilyen típusú átvétel grammatikai akadályba ütközik, akkor az átvevő nyelv áthidaló megoldást alkalmaz. Ebből a jelenségből az az általános következtetés vonható le, hogy az idegen nyelvi elemek átvétele egyes esetekben belső nyelvi változást generál. Bereczki Gábor megállapítása szerint a volgai areában a kétnyelvű beszélők két nyelv gramma-

tikai rendszerét képesek egyszerre alkalmazni, és így nemcsak szavakat, hanem nyelvtani elemeket is át tudnak tenni egyik nyelvből a másikra, ily módon hatást gyakorolva mindkét nyelv fejlődésére (Bereczki, 2001).

Ugyanerre a nyelvi/kulturális helyzetre lehet következtetni a honfoglalás előtti időkben a magyar nyelv egyes török jövevényszavaiból is (lásd feljebb a Róna-Tas András kutatásairól írottakat). A korábbi feltételezésekkel szemben az egykori török–magyar nyelvi érintkezés nemcsak a magyar nyelv szókészletéből mutatható ki. Erről tanúskodnak a *Nyelvelmélet és kontaktológia* című kiadványsorozatban az ótörök–ősmagyar nyelvi érintkezéssel foglalkozó tanulmányok (Nyelvelmélet és kontaktológia, 2013, 2019). E kutatási irány említésével elérkeztünk a nyelvészet egy másik ágához, a szociolingvisztikához, amely a magyar őstörténet nyelvészeti megközelítésében jelenleg a legtöbb perspektívát kínálja.

A szociolingvisztika vizsgálatának tárgya az egyén és a közösség viszonya saját nyelvéhez és a közösség számára idegen nyelvekhez. Könnyen beláthatjuk, hogy a magyar őstörténet-kutatásnak is követnie kell a szociolingvisztikai kutatások eredményeit. A stabil és az instabil kétnyelvűség példái az egyén és a közösség szintjén egyaránt tanulságosak. Az instabil társadalmi kétnyelvűség körülményei között a nyelvek versenyhelyzetben vannak. Ez az állapot fokozatosan elvezethet a nyelvcserehez.

A nyelvhasználatot, a kétnyelvűséget olyan tényezők befolyásolják, amelyekről a történeti, régészeti, néprajzi, genetikai adatok is szolgálnak információkkal (azt azonban nem tudjuk bizonyítani, hogy ezek a tényezők hogy jelennek meg a nyelvi változásokban). A közösség lélekszáma, földrajzi helyzete, életformája, szervezetsége, etnikai öntudata, saját nyelvéhez való viszonya, vallása, a másik közösség(ek)hez való viszonyának időtartama, a vizsgált közösség domináns vagy alávetett helyzete a nyelvi/kulturális kontaktusban mind olyan tényezők, amelyek két nyelv érintkezésének esetében szinte megjósolhatatlanná teszik a nyelvi érintkezés végeredményét, ugyanakkor mégis mintákkal szolgálhatnak egy korábban lezajlott, rekonstruálni kívánt nyelvi kapcsolat jellegéről.

A nyelvi kontaktusok vizsgálata alapján kijelenthetjük, hogy egy nyelvet nem csupán saját nyelvi előzményei határoznak meg, hanem azok a nyelvi elemek is, amelyeket egy másik nyelvből vett át. Többeredetű, vegyes nyelvű közösségekben az egyes beszélőknek több identitásuk is lehet, nemcsak egyetlen nyelvhez vagy etnikumhoz kötődhetnek (Oszkó et al., 2021). A magyar nyelv hosszú önálló élete, jelentős eltérése legközelebbi rokon nyelveitől arra utal, hogy a magyar nyelvű beszélők erős etnikai öntudattal rendelkező zárt közösséget alkottak. A magyar nyelvű közösség asszimilációs képességét erősítette, hogy nem rokon nyelvű csoportokkal került kapcsolatba. Azok a beszélők, akik a magyar nyelvű közösségbe bekerültek, el kellett sajátítsák a magyar nyelvű kommunikáció alapjait, utódaik pedig magyarrá váltak. A nyelvészeti eredmények alapján megállapítható, hogy a nyelvi érintkezések során ugyanolyan folyamatok zajlanak le, mint a kultúra más

területein. Az idegen eredetű nyelvi és kulturális hatások a változtatás nélküli átvételtől a szinte teljes átalakulással járó adaptációig igen széles skálán mozognak. A külső hatások folyamatosan alakítják egy népesség nyelvét és kultúráját. Ez történt a magyar nyelvvel és beszélőivel őstörténetünk során, és ez történik nyelvünkkel és kultúránkkal napjainkban is.

Ez az írás az Információs és Technológiai Minisztérium támogatásával a Téma-területi Kiválósági Program: Magyarország és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása (Keleti Örökségünk PPKE Interdiszciplináris Történeti és Régészeti Kutatócsoport TUDFO/51757-1/2019-2022/ITM) projekt keretében készült.

IRODALOM

- Bárczi G. (1950): A magyar nyelvtörténet korszakai. *Magyar Nyelv*, 46, 1–8.
- Bárczi G. – Benkő L. – Berrár J. (1967): *A magyar nyelv története*. Budapest: Tankönyvkiadó Vállalat
- Bereczki G. (2001): Тип ареальных совпадений в языках Повольжья и Прикамья. In: *Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum 9*. Pars 4. Tartu: 128–132.
- Helimskij – Хелимский, Е. А. (2000): Венгерский язык как источник для праславянской реконструкции и реконструкции славянского языка Паннонии. In: Хелимский, Е. А.: *Компаративистика, уралистика: Лекции и статьи*. Москва: 416–432.
- Hoffmann I. (2010): *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó
- Honti L. (2017): *A magyar és a nyugati őtörök szókészleti kapcsolatairól*. Budapest: Tinta Kiadó
- Kiss J. – Pusztai F. (2018): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest: Tinta Kiadó
- Ligeti L. (1986): *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Nyelvelmélet és kontaktológia* (2013, 2019): lásd a 2. kötet *Korai török–magyar kapcsolatok* című fejezetének tanulmányait – Piliscsaba: 2013, 155–257.; illetve a 4. kötetben Agyagási K. – Dékány É.: *Őtörök hatás a magyar osztályozószók kialakulásában*. Budapest–Piliscsaba: 2019, 41–75.
- Oszkó B. – Salánki Zs. – Sipos M. (2021): A nyelvrokonság fogalmának értelmezése, a kétnyelvűség helye és szerepe az alapnyelvi korban – konferencia-előadás, elhangzott a PPKE Magyar Őstörténeti és Honfoglalás Kori Régészeti Tanszéke által szervezett *Párhuzamos történetek* című online konferencián, 2020. 11. 11-én (megjelenés alatt)
- Róna-Tas A. (2011): Az Uráltól a Kárpát-medencéig. Új kutatási eredmények a korai magyar történelemről. *História*, 8, 2–6.
- Róna-Tas A. – Berta Á. (2011): *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. Wiesbaden: Harrassowitz
- Vásáry I. (1985): A baskír–magyar kérdés nyelvi vetületben. *Nyelvtudományi Közlemények*, 87, 369–388.
- Zoltán A. (2014): A magyar–szláv nyelvi kapcsolatok. In: Sudár B. – Szentpéteri J. – Petkes Zs. et al. (szerk.): *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés. (MTA BTK MÓT Kiadványok 1.)* Budapest: 205–210.